SMĚŘOVÁNÍ K TYPOLOGII ZNAKOVÝCH JAZYKŮ

Alena Macurová

Anotace: *V opoře o poslední poznatky lingvistiky znakových jazyků přibližuje text otázky typologických přístupů k znakovému jazyku.*

Klíčová slova: *znakový jazyk; typ jazyka; jazyková typologie.*

Ještě před historicky poměrně krátkou dobou (než se o dorozumívání neslyšících začala zajímat lingvistika) se soudívalo, že znakový jazyk je univerzální, že je v podstatě totožný s gesty (posunky), resp. s pantomimou, a že „opravdovému" jazyku je tedy značně vzdálen. Takové a podobné názory se začaly revidovat zhruba před půlstoletím. Na začátku 60. let 20. stol. bylo jednoznačně prokázáno (Stokoe 1960), že americký znakový jazyk má jeden z důležitých rysů přirozeného jazyka, totiž dvojí členění: stejně jako jazyk mluvený je členitelný na morfémy (nejmenší jednotky nesoucí význam) a fonémy (nejmenší jednotky, které význam samy o sobě nenesou, ale dokážou ho rozlišovat)[1].

Lingvistika, která se po zveřejnění Stokoeovy práce začala o znakové jazyky a dorozumívání neslyšících zajímat systematicky, nejprve prokazovala strukturní i funkční srovnatelnost znakových jazyků s jazyky mluvenými[2]. Poté, co o statutu znakových jazyků jako přirozených jazyků neslyšících komunit nebyly žádné pochybnosti, upřela lingvistika svůj zájem na to, čím vším se znakové jazyky od jazyků mluvených liší (k tomu srov. např. Meier 2002)[3].

Zhruba od 80. let 20. století se ale začínají rozvíjet i takové přístupy, které

[1] V českém znakovém jazyce srov. např. fonologickou platnost dvou různých tvarů ruky ve znacích HNĚDÝ a ČOKOLÁDA nebo fonologickou platnost místa artikulace ve znacích SPORT a ŘEDITEL.

[2] Jde přitom nejen o srovnatelnost samotné stavby znakových a mluvených jazyků (na rovině fonologické, gramatické, lexikální a na rovině stavby textu), ale i o srovnatelnost sociálních a kulturních podmínek, v nichž jsou znakové a mluvené jazyky užívány, a o jejich srovnatelnost z hlediska psycholingvistického a neurolingvistického (např. pokud jde o osvojování znakových jazyků, o jejich uložení v mozku apod.).

[3] Do hry přitom vstupují nejen odlišnosti strukturní, tj. odlišnosti stavby mluveného a znakového jazyka vyplývající především z rozdílného způsobu jejich existence. Zvláště v posledním období se totiž pozornost lingvistiky soustřeďuje i na rozdílnosti funkční: tak např. Johnston

znakové a mluvené jazyky neporovnávají: jejich cílem je identifikovat ty prostředky a postupy, (a) které jsou různými znakovými jazyky (v nějaké míře) sdíleny, a ty, (b) které jsou v různých znakových jazycích různé. Směřuje se tedy k promýšlení a propracovávání typologie (resp. typologické klasifikace) znakových jazyků.

Mluvené jazyky se z typologického pohledu třídí (a to bez ohledu na jejich původ nebo místo jejich užívání) podle charakteristických vlastností jejich dnešní struktury, podle toho, jak jsou „udělány" – český typolog V. Skalička (např. 1951) rozlišuje z tohoto hlediska jazyky flexivní, introflexivní, izolační, aglutinační a polysyntetické[4]. Na základě této klasifikace, dané, a to je třeba zdůraznit, strukturními rysy jazyků mluvených, bývají znakové jazyky (už Klima; Bellugi 1979 v souvislosti s americkým znakovým jazykem) přiřazovány k jazykům flexivním[5]; ty charakterizuje např. volný slovosled, výrazné rozlišení slovních druhů, převaha vedlejších vět nad polovětnými konstrukcemi, hromadění gramatických významů v jediném gramatickém morfému (jako když je např. v české koncovce *-ami* vyjádřen gramatický význam rodu, pádu a čísla), a naopak – různost koncovek pro vyjádření téhož gramatického významu apod. Jisté rysy flexivního jazyka (shodné s rysy amerického znakového jazyka) lze identifikovat ve všech dosud popsaných znakových jazycích, a to v těch případech, kdy se změna gramatického významu pojí se změnou tvaru daného znaku (výrazně např. u shodových sloves). Lze je identifikovat i v znakovém jazyce českém. Jakoby „ve sporu" s tím pak stojí názor (Janotová; Řeháková 1990, zvl. s. 80), který přiřazuje český znakový jazyk „celkem jednoznačně" do typu „polysyntetického", tj. do typu, za jehož hlavní vlastnost považuje Skalička (1951) vázání významových prvků v jednom slově, a tedy existenci tzv. složenin[6].

a Schembri (2007, srov. recenzi ve Speciální pedagogice, 17, č. 4, s. 283-288) předkládají hypotézu, že ve znakových jazycích stojí funkce ideační spíše v pozadí, a více než v jazycích mluvených je v nich akcentována funkce interakční, resp. interpersonální (a jazyk je zaměřen především k aktivitě, k jednání, ke konání, utvrzuje vztahy mezi lidmi, je prostředkem podílení se na společné činnosti).

[4] Typ přitom (1951, s. 22) vymezuje jako „Souhrn rysů, které se navzájem podmiňují a dávají mluvnici (gramatice) určitý ráz…"

[5] Je ovšem otázka, do jaké míry tato charakteristika souvisí s typem mateřského jazyka jejích autorů (angličtiny jako jazyka izolačního), a zákonitě také s tím, jak se na pozadí izolační angličtiny a ve srovnání s ní americký znakový jazyk „vyjevuje".

[6] K složeninám v českém znakovém jazyce srov. Mladová 2009. Z dalších rysů polysyntetických jazyků lze uvést např. numerativy, klasifikátory, schopnost slovesa vázat na sebe afixy různého typu (a jedním slovesným tvarem tak vyjádřit velmi komplexní informaci); všechny tyto prostředky, resp. postupy lze v českém znakovém jazyce identifikovat.

„Spor" o typ znakového jazyka ale vlastně opravdovým sporem není. To, že se v jednom jazyce vyskytuje více různých charakteristických rysů (a že tedy v českém znakovém jazyce lze najít jak rysy jazyka flexivního, tak rysy jazyka polysyntetického), není nic neobvyklého. V této souvislosti je totiž třeba mít na paměti (srov. k tomu např. Erhart 1984), že typově „čistý" není žádný přirozený jazyk, tj. že žádný přirozený jazyk nemá vlastnosti jen typu jediného: konkrétní jazyk bývá obvykle kombinací několika ideálních typů (tzv. konstruktů), z nichž jeden případně převažuje. A právě to, co v jazyce převažuje (co je v něm dominantní), je pro jeho typologické zařazení rozhodující[7]. To platí beze zbytku pro jazyky mluvené.

Typologie jazyků znakových se ovšem v poslední době od typologie mluvených jazyků svým způsobem osamostatňuje. Nezabývá se tím, jak a jestli vůbec znakové jazyky „vtěsnat" do typů propracovaných na základě strukturních vlastností jazyků mluvených, nechce je tedy jazyky mluvenými poměřovat ani v tomto ohledu. Jde svou vlastní cestou a orientuje se na propracování typologie v rámci znakových jazyků samých. Klade si tedy otázky naznačené už výše: Čím si je stavba jednotlivých znakových jazyků blízká, které prostředky a postupy se v nich shodují? Jaká je míra této shody a do jaké míry (pokud vůbec) se shodnost stavby znakových jazyků váže na jejich původ, resp. na oblast jejich užívání? A také – které rysy různých znakových jazyků jsou odlišné a v jaké míře?

Právě tento směr úvah určuje povahu nové ediční řady (nakl. Ishara Press) vycházející pod názvem *Sign Language Typology Series* od r. 2006. Zatím se do ní řadí dva obsáhlé svazky, které jsou nyní k dispozici také u nás. První svazek (Zeshan 2006) se věnuje tázacím a záporným konstrukcím znakových jazyků, druhý (Zeshan; Perniss 2008) konstrukcím posesivním a existenciálním. Publikace tedy chtějí doložit, jak se (různé) znakové jazyky „ptají", jak se v nich popírá platnost výpovědi nebo její části, jak se ve znakových jazycích někomu něco přivlastňuje a jak se v nich vyjadřuje, že něco „je", resp. existuje (a do jaké míry spolu ono „něco vlastním/mám" s „něco je" souvisí, tj. do jaké míry jsou prostředky vyjadřující existenci a vlastnictví podobné, resp. totožné)[8].

[7] Čeština například se tak právě na základě svých dominujících rysů řadí k jazykům flexivním, i když se v ní (v menší míře ovšem – podrobněji např. Hrbáček 1999) projevují rysy typu aglutinačního (např. *dělám, vydělám, přivydělám, nepřivydělám*), introflexivního (např. *vrah – vrazi, bůh – bože*), polysyntetického (např. *bratrovrah, samospád*) nebo izolačního (např. *budeš trpět, jsem zvědav*). O českém znakovém jazyce z tohoto hlediska zatím moc nevíme.

[8] Takové otázky nejsou od věci. V psané formě všech mluvených jazyků, k nimž různé znakové jazyky „přísluší", se totiž velmi často posesivní a existenciální konstrukce zaměňují; a v této souvislosti se nabízí otázka, zda takové záměny jsou, popř. mohou být průniky, interferencemi

Jistěže to nejsou první publikace, které se na shody a rozdíly znakových jazyků na různých rovinách jejich stavby zaměřují, podobná problematika se v náznacích objevuje i dříve[9]. Poprvé ale jde o programové zaměření na přesně vymezené, pečlivě vybrané jazykové prostředky a postupy a jejich zmapování napříč značným počtem různých znakových jazyků. Zmapovány jsou nejen znakové jazyky již v minulosti popisované; do výzkumu byly zařazeny i takové znakové jazyky, které dosud stály z nejrůznějších důvodů spíše mimo zájem lingvistiky: ať už znakové jazyky z našeho hlediska exotické (znakové jazyky užívané v Keni, v Bali a Indonésii, v Tanzanii, Thajsku, Ghaně, Íránu), nebo znakové jazyky nám nějak bližší (geograficky třeba chorvatský znakový jazyk).

Výchozí materiál (získaný v rámci mezinárodních projektů řešených v letech 1999–2005 a 2004–2007) je tak obdivuhodně bohatý[10] a čtenářům také – to nebývá vždycky pravidlem – v dostatečné míře zpřístupněný: jednak verbálním popisem a víceméně standardizovaným přepisem vizuálněmotorických jazyků, jednak – a to v hojné míře – neverbálně: fotografiemi, ilustracemi a v neposlední řadě ilustračními nahrávkami na DVD nosičích. Popisovat zde obsah jednotlivých studií není možné, snad tedy alespoň základní shrnující informace. První svazek obsahuje „monografické" studie o otázce a záporu v šesti znakových jazycích (novozélandském, japonském, tureckém, americkém, hongkongském a vlámském); ty jsou pak doplněny (různě metodologicky vyhraněnými) studiemi o znakových jazycích v Řecku, Brazílii, Finsku a Indii/Pákistánu. Druhý svazek zpracovává posesivní a existenciální konstrukce v deseti znakových jazycích (katalánském, jordánském, japonském, ugandském, rakouském, venezuelském, vlámském, americkém, adomorobském a v jazyce Kata Kolok)[11].

z příslušného znakového jazyka. Srov. v češtině např. *Máma je hlava velká – Uprostřed má kočka. – Maminka asi má těhotná. – Tatinek je svetr cervena* apod., popř. i „neprůhledné" mísení obého *Má koberec je zelený*.

[9] O srovnání fonologie dvou znakových jazyků srov. Klima; Bellugi 1979, o otázkách gramatických např. Deuchar 1984, Wilbur 1987, na obecné rovině Meier 2002 aj.; jedna z nedávných publikací se k otázkám typologie vyjadřuje i cíleně (Perniss; Pfau; Steinbach 2007; srov. recenzi ve Speciální pedagogice 2009, 19, č. 4, s. 352-355).

[10] Typologické úvahy prvního svazku jsou opřeny o materiál 37 znakových jazyků, v druhém svazku se vychází z materiálu 28 jazyků; ne všechen získaný materiál je z pochopitelných důvodů v publikacích prezentován ve stejné úplnosti.

[11] Kata Kolok je znakový jazyk užívaný v malé zemědělské vesnici ležící na severu Bali, adamorobský znakový jazyk je užíván ve vesnici Adamorobe v Ghaně. K důležitosti popisu takto malých jazyků předtím, než jsou ovlivněny „velkými" znakovými jazyky (např. prostřednictvím misijní činnosti), srov. Meier 2002.

Je dobře známo (a vědomy jsou si toho i editorky obou publikací), že popis, resp. analýza jakéhokoliv jazyka úzce souvisí se „spolehlivostí", resp. reprezentativností získaného materiálu, a nutně tedy se způsoby, jakými je získáván. V tomto ohledu je mezi prvním a druhým svazkem typologické řady patrný výrazný posun. V době zahájení typologických projektů (a v úvodním svazku typologické řady) nešlo vlastně v první řadě přímo o získávání jazykových dat zkoumaných jazyků, ale daleko spíš o „informace" o těchto jazycích, o to, jak uživatelé jednotlivých jazyků sledované prostředky a postupy reflektují. V jedné z verzí *Typologického dotazníku* (Zeshan 2006, s. 328 an.) se tak objevují např. otázky/pokyny typu *Uveďte možné pozice tázacích výrazů vašeho znakového jazyka. Uveďte také, zda se na téže pozici mohou, nebo nemohou objevovat všechny tázací výrazy* apod. Takové obecnější otázky/pokyny jsou pak v průběhu narůstání dotazníku dále specifikovány (v tomto případě se informant „navádí" k vyjádření o počáteční/koncové pozici tázacího výrazu, o jeho příp. zdvojení, o jeho postavení před predikátem nebo po něm atd.). V druhém svazku typologické řady pak k dotazníkům zaměřeným na získání informací o jazyce přistupují i testy orientované přímo na získání jazykového materiálu, a to dobře promyšlenou elicitační metodou (opřena je především o podněty neverbální, resp. o podněty ve zkoumaném jazyce samém). Ovšem i tady se občas nabízejí otázky, do jaké míry je předkládaný materiál (např. v případě jazyka Kata Kolok) reprezentativní a také souměřitelný s materiálem získaným z jiných znakových jazyků.

Metody získávání materiálu i další relevantní teoretické otázky, a také otázky spjaté přímo se založením výzkumu jsou v uspokojivé šíři a hloubce probírány v úvodních studiích publikací: *Negative and interrogative constructions in sign languages: A case study in sign language typology* (Zeshan 2006, s. 28-68), *Possesive and existencial constructions: Introduction and overview* (Zeshan; Perniss 2008, s. 1-31)[12]. Poukazuje se zde samozřejmě i na širší problémy, které se sledovanými okruhy problémů souvisí, např. na vztahy „typu" daného znakového jazyka a jeho původu a/nebo oblasti jeho užívání, na průmět relativního „mládí" znakových jazyků do jejich struktury, na možné, různě výrazné interference z příslušných jazyků mluvených. To všechno je zastřešeno re-

[12] Úvodním studiím jsou předřazeny ještě informativní partie shrnující podobu publikací, různě rozsáhlé zmínky o obsahu jednotlivých kapitol, úvahy o dopadu publikací na další výzkum znakových jazyků i dílčí informace o projektech, v jejichž rámci publikace vznikly, a o spolupracovnících. K samozřejmému vybavení publikací se řadí rejstříky (rejstřík věcný a rejstřík jazyků) a už zmíněné přílohy (dotazníky); odkazy na odbornou literatury jsou v prvním svazku uvedeny souhrnně na konci publikace, v druhém svazku pak za každou jednotlivou studií.

flexí základní typologické charakteristiky znakových jazyků, totiž jejich vizuálně motorické existence.

Obě dvě publikace nové typologické řady tak nejenže poskytují více či méně detailní informace o tázacích, záporných, přivlastňovacích a existenciálních konstrukcích napříč různými znakovými jazyky a předkládají čtenáři k úvaze otázky spjaté přímo s těmito okruhy problémů. Kladou i otázky širší. Ty se vztahují jednak k lingvistickým teoriím, o něž byl výzkum daných oblastí opřen (např. k Heineho teorii posesivity, 1997), a k „uchopení" struktury znakových jazyků, ale také k otázkám dalším, např. k otázkám z okruhu sociolingvistiky a nebo, a ne v poslední řadě, k otázkám z okruhu lingvistické metodologie. Jistou „přidanou hodnotou" (zvl. druhého svazku řady) jsou pak přímé „návody" k výzkumu sledovaných jevů, které jsou uplatnitelné i pro další znakové jazyky[13].

Ve všech těchto ohledech je směřování k typologii znakových jazyků inspirativní – a nepochybně už teď je jednou z hlavních cest, kterými se bude lingvistika znakových jazyků v budoucnu ubírat.

Literatura:

DEUCHAR, M. *British Sign Language*. London et al. : Routledge, 1984.

ERHART, A. *Základy jazykovědy*. Praha : SPN, 1984.

HEINE, B. *Possesion: Cognitive Forces, Sources, and Grammaticalization*. Cambridge : Cambridge University Press, 1997.

HRBÁČEK, J. *Úvod do studia jazyka*. Praha : FFUK, 1999.

JANOTOVÁ, N.; ŘEHÁKOVÁ, K. *Surdopedie. Komunikace sluchově postižených I*. Praha : SPN, 1990.

JOHNSTON, T.; SCHEMBRI, A. *Australian Sign Language. An Introduction to Sign Language Linguistics*. Cambridge : Cambridge University Press, 2007.

KLIMA, E.; BELLUGI, U. *The Signs of Language*. Cambridge (Mass) : Harvard University Press, 1979.

MEIER, R.P. Why Different, why the Same? Explaining Effects and Non-effects of Modality upon Linguistic Structure in Sign and Speech. In MEIER, R.P.; CORMIER,K.; QUINTO-POZOS, D. (ed.). *Modality and*

[13] Také, samozřejmě, pro znakový jazyk český. Určitě by nebylo od věci pomocí těchto návodů/testů/jazykových her (viz příloha v Zeshan; Perniss 2008, s. 275 an.) zjistit, jak je to s danými konstrukcemi v českém znakovém jazyce, kterým z popsaných znakových jazyků je v tomto ohledu český znakový jazyk „blíž", a kterým je více „vzdálen". Že by se zároveň otestovala spolehlivost a nosnost zvolené metodiky získávání jazykového materiálu snad není třeba nějak zvlášť zdůrazňovat. Získaný jazykový materiál českého znakového jazyka by pak mohl sloužit jednak jako základ pro první úvahy o „typu" českého znakového jazyka, jednak by nesporně přinesl další informace o těch prostředcích a postupech českého znakového jazyka, které doposud nejsou uspokojivě popsány.

Structure in Signed and Spoken Languages. Cambridge : Cambridge University Press, 2002, s. 1-25.

MLADOVÁ, P. *Kompozita v českém znakovém jazyce*. Praha, 2009. Diplomová práce (Bc.). Univerzita Karlova v Praze. Filozofická fakulta. Ústav českého jazyka a teorie komunikace. Vedoucí práce Alena Macurová.

PERNISS, P.M.; PFAU, R.; STEINBACH, M. (ed.). *Visible Variation. Comparative Studies on Sign Language Structure*. Berlin; New York : Mouton de Gruyter, 2007.

SKALIČKA, V. *Typ češtiny*. Praha : Slovanské nakladatelství, 1951.

STOKOE, W. *Sign Language Structure*. Buffalo : University of Buffalo, 1960.

WILBUR, R.B. *American Sign Language: Linguistic and Applied Dimensions*. Boston : College-Hill Press, 1987.

ZESHAN, U. (ed.). *Interrogative and Negative Constructions in Sign Languages*. Nijmegen : Ishara Press, 2006. 365 s.

ZESHAN, U.; PERNISS, P. (ed.). *Possesive and existential constructions in sign languages*. Nijmegen : Ishara Press, 2008. 306 s.

LECHTA, V. *Koktavost – vázaná*. 2., rozš. a přeprac. vyd.
Praha : Portál, 2010. 336 s. ISBN 978-80-7367-643-8.

Integrativní přístup. Rozšířené a podstatně přepracované vydání knihy předního odborníka shrnuje současné poznatky o koktavosti, která představuje závažné narušení komunikační schopnosti. Uvádí přehled poruch plynulosti řeči a východiska pro jejich hodnocení, současné poznatky o příčinách a vývoji koktavosti, pravidla a metody pro jejich diagnostiku. Velká pozornost je věnována principům a metodám terapie s důrazem na současné trendy a přístupy. Autor představuje koncepci integrativní terapie koktavosti i různé techniky a programy. Podrobně jsou pak probrána specifika diagnostiky a terapie u koktavosti incipientní, fixované a chronické. Kniha je určena logopedům, speciálním pedagogům, psychologům, foniatrům, psychiatrům, neurologům, také lidem trpícím koktavostí nebo jejich blízkým.